

Світлана ПОЗИХОВСЬКА

До історії створення і комплектування книжкової колекції Музею книги та друкарства в Острозі

Початки формування колекції пов'язані з діяльністю Братства імені князів Острозьких в м. Острозі, статут якого було затверджено 18-29 квітня 1909 року. Братство поставило собі за мету відреставрувати родовий замок Острозьких, відкрити в ньому історичний музей та бібліотеку. У 1910 році Братством було створено в Острозі давньосховище.

«При Братстве открыто в сем году «древлехранилище», которое постепенно имеет расширяться в «исторический музей»... Из более достопримечательных древностей имеются следующие: 1. Острожская первопечатная Библия изд. 1581 г.; ... 3. Апостол рукописный 1609 года; 4. Типикон рукописный 1624 г.; 5. «Проскомидия» и литургия Иоанна Златоустого», в рукописи, времен унії; 6. Старинная рукописная книга «Нотный обиход»... Старопечатные книги: 7. «Огородок Марии Богородицы» 1676 года; 8. «Народовещание» 1756 года, – издание уніатское; 9. «История Нового Завета» Георгия Кедрина. – Львовские издания; 10. «Трифологион» – 1694 г.; 13. «Сказание о осаде Троицкого Сергиева монастыря от поляков и Литвы». Сочинение келаря Авраамия Палицина – 1784 г.»¹

Далі у звіті Братства ми читаємо: «В первый же год своего существования Братство положило основание и исторической

библиотеке, благодаря жертве книгами – священника села Сивок о. Александра Кирилловича, священника О. І. Церерина и О. В. Ковальской. В библиотеке есть такие ценные книги: сочинения М. А. Максимовича; История Малороссии М. Маркевича; Вестник западной России 1867 г., Сочинения А. Н. Муравьева и др.»²

У фондах заповідника зберігається рукописний «Систематический каталог Библиотеки Братства имени князей Острожских» (без дати). Поділено його на 6 розділів. В I-му – «Древнехранилище» записано 85 експонатів: скульптури, картини, зброя і т.д., а також рукописи і стародруки: 26 рукописів XVI-XVIII ст. та 13 кириличних стародруків. Серед них вже згадувані вище Острозька Біблія та Огородок Марії Богородиці А. Радивилівського та Сльозківське видання «Ключ разумения» І. Галятовського 1664 року. У розділі II подано опис звітних і документальних книг Братства (15 шт). Третій розділ названо науковим; включає він 24 книги на загально-історичну тематику. В IV розділі – науково-історичному – подано список із 45 книг по історії Південно-Західного краю і родини Острозьких. Тут ми знаходимо твори М. Максимовича, М. Маркевича, А. Ярушевича, М. Грушевського, П. Куліша, Д. Яворницького, П. Батюшкова, волинян М. Теодоровича, А. Сендкульського, С. Кардашевича, які нині входять до фондової збірки музею книги. П'ятий і шостий розділи називаються «Богословский – народная читальня» (109 книг) і «Библиотека легкого народного чтения» (42 книги), до складу яких входять релігійно-історичні видання, життя святих, «Труды Киевской Духовной Академии» – всі російською мовою. Частина з них зберігається в наших фондах, частина – в бібліотеці Державного історико-культурного заповідника м. Острога.³

Організатором Братства був відомий церковно-громадський діяч, краєзнавець і музейник Волині Михайло Андрійович Тучемський (1872-1945). Він же очолив відкритий у день пам'яті Острозького князя Федора 11 (24) серпня 1916 року у реставрованій Вежі Мурованій історичний музей в Острозі і став його першим хранителем. За його ініціативи та при його безпосередній участі були закладені підвалини основних колекцій музею, в тому числі колекцій рукописів та стародруків, а також бібліотеки музею. І з іменами Тучемського та М. Струменського, студента Московської духовної академії, пов'язані перші спроби наукової інвентаризації експонатів та науково-музейної праці і просвітницької діяльності в Острозі: ними було підготовлено у 1916 році перший музейний каталог, в якому подавався опис рукописних книг музейної збірки. У своїй книзі «Из Острожской старины» М. Струменський пише: «В библиотеке уже есть более 150 старопечатных книг XVI-XVIII веков на латинском и польском языке, десятка три церковно-славянских старопечатных книг и столько же рукописей».⁴ В цій же книзі він пише: «Среди них – Четвероевангелие XVI в., Апостол XVI в., Служебник XVI в., Церковный устав XVI в., Миняя общая второй пол. XVII в., и т.д., и т.д.»⁵

За іншими джерелами, крім 30 слов'янських рукописів, збірка музею нараховувала також 16 латинських і польських рукописів різного часу.⁶

Справу братства гідно продовжив відомий історик, археолог, музейник Волині Йосиф Владиславиович Новицький (1878-1964), котрий перетворив невеликий, клерикального спрямування, музей Братства імені князів Острозьких, що діяв на громадських засадах, на історичний музей який проводив велику дослідницьку та науково-просвітницьку роботу. Про діяльність Новицького в музеї в 1919-20 рр. свідчить ряд документів, які знаходяться нині в документальному фонді Державного історико-культурного заповідника м. Острога. 18 червня 1919 року в Острозі при повітовому ревкомі було створено «Тимчасовий повітовий комітет по охороні пам'яток мистецтва і старовини», на чолі якого був поставлений Й. Новицький; цим же наказом ревкому Новицького було призначено також директором Острозького історичного музею.⁷

Серед завдань комітету була реставрація пам'яток старовини та мистецтва, що знаходились в Острозькому повіті, складання їх докладного опису та проведення фотофіксації. Комітет, крім музею, мав свої бібліотеку та архів, який очолював М. Струменський, а також відділ стародруків, завідувачем якого був П. Д. Добровичинський. Через місяць з дня створення комітету, 19 липня з реквізичійного відділу ревкому членом колегії Берензоном до музейної колекції було передано 577 експонатів, більшість з яких склали книги XIX століття з питань історії, літератури, філології, філософії і права на латинській, польській, французькій і німецькій мовах. Серед них багатотомне видання «Dzieje Polski ilustrowane» (Варшава, кін. XIX – поч. XX ст.), твори В. Німцевича, М. Метерлінка, А. Міцкевича, М. Конопницької та інших, більшість яких і досі зберігається в науковій бібліотеці заповідника, а частину з бібліотеки переведено до фондової збірки. Список з описом книг підписано Й. Новицьким та М. Струменським.⁸

У 1927 році у Луцьку виникає краєзнавче Товариство Волині, яке мало свій друкований орган «Земля Волинська». У вересні 1928 року Товариство підготувало Волинську виставку народних промислів. На ній було представлено 17 рукописних книг та стародруків XVI-XVIII ст.ст., які експонував Острозький історичний музей.⁹

Й. Новицьким було врятовано від знищення і передано до музею старовинні єврейські книги XVII-XIX століть та сувої тори XVIII-XIX століть із єврейської синагоги, яка була закрита після масових розстрілів євреїв в Острозі в 1941-42 рр. Ці книги і тори нині зберігаються в фондах Державного історико-культурного заповідника м. Острога.

Протягом 1950-70 років книжкова збірка музею комплектувалась хаотично, за цей час особливо великих надходжень до колекції не було. У 1953 році, враховуючи велику історичну та культурну значимість Острозької Біблії 1581 року, Острозьким райкомом партії було прийнято рішення про її передачу до краєзнавчого музею. З того часу цей раритет зберігається в музеї і нині займає чільне місце в експозиції залу №1 Музею книги.

В 1961 році було закрито Св.-Богоявленський собор в Острозі, в якому знаходилась значна кількість кириличних стародруків та

богословських і богослужбових книг XIX століття. До музею вони були передані на поч. 1970-х років.

У 1980 році у структурі Острозького краєзнавчого музею було створено відділ книги, який розгорнув роботу по створенню Музею книги: автором статті було розроблено наукову концепцію побудови Музею книги, написано його тематико-експозиційний план, велась активна збиральницька робота по комплектуванню фондів, яка з відкриттям музею 10 грудня 1985 року не припинилася, а навпаки – активізувалася. Найпродуктивніший період поповнення книжкової колекції припадає на 1987-1995 роки, коли комплектування велось одночасно по кількох напрямках.

В цей час було проведено ряд комплексних експедицій по обстеженню культурних споруд на території Острозького, Гоцанського, Здолбунівського, Сарненського, Володимирецького, Рокитнівського, Березнівського районів Рівненської, Шумського та Ланозецького районів Тернопільської, Славутського, Ізяславського районів Хмельницької областей, в результаті чого та завдяки старанням тодішнього завідомом книги Позіховського О. Л. музейна збірка поповнилася значною кількістю українських кириличних видань Почаївської, Львівських, Київської друкарень. Серед них варто виділити ряд досить рідких: Анфологiон (Київ, 1619), Тріодь пісна (Київ, 1627), Псалтир П. Мстиславця (Вільно, 1576) та інші.

Завдяки Товариству книголюбів України, на кошти якого було створено експозицію Музею книги та друкарства в Острозі та особисто першому заступнику голови правління цього Товариства В. Д. Конашевичу, до музейної збірки надійшла колекція букварів народів СРСР (біля 150), значна кількість мініатюрних та факсимільних книг. В цей час було започатковано, крім згаданих збірок букварів та мініатюрних книг, нові колекції: Біблій мовами народів світу, Кобзарів Т. Г. Шевченка, книг з автографами, екслібрисів та оригінальної книжкової графіки.

В цей період музей проводить активну роботу серед колекціонерів книги, працює з букіністичними магазинами м. Москви («Раритет», «Книжная находка та ін.). У відомого московського колекціонера О. Вальтера у 1988 році було придбано другий в колекції екземпляр Острозької Біблії, у одеського колекціонера Т. Максим'юка було закуплено кілька видань творів Т. Шевченка, в т. ч. «Кобзар» (Прага, 1876), одне з перших видань поеми «Гайдамаки», а у жителя м. Острога О. Шведа – рідкісне і невідоме видання Ірмолая І. Дамаскина (Кутейн чи Буйничі, 1638, друкарня Спиридона Соболя). В московських букіністичних магазинах у 1986 році було придбано перше прижиттєве видання «Енеїди» І. П. Котляревського (С.-Петербург, 1798), а у 1987 – рідкісне видання Часовника учбового (Москва, 1661), відмічене в літературі тільки в бібліотеці Московського державного університету.

Ряд книг до збірки надійшло в результаті налагодження особистих контактів із священнослужителями: священик с. Рясники Гоцанського району о. А. Бондарчук передав до музею згаданий вже віленський Псалтир Мстиславця 1576 року, ряд почаївських та львівських

*До історії створення і комплектування книжкової колекції
Музею книги та друкарства в Острозі*

стародруків, благочинний Острозького району о. Р. Трепачук – досить рідкісне київське видання -- «Последованіє на день св. Пасхи» 1782 року, ряд стародруків було закуплено у родини рівненського священика о. Сергія Кульчицького.

Швидше винятком, ніж постійною формою роботи, можна назвати книгообміни. За погодженням з Міністерством культури було проведено обмін із священиком с. Реклинець на Львівщині о. Василем Гадьо, від якого було отримано біля 40 стародруків, в основному львівських і почаївської друкарень; серед них – рідкісне київське видання Шестиднева 1744 року, Служебник (Львів, друкарня Братства, 1691), Апостол («Таблица невидимая сердца чоловічого», Львів, друкарня Братства, 1666) та ін. Йому було передано річний комплект Мінеї, виданих у Московській синодальній друкарні на поч. ХХ століття.

У 1991 році було проведено обмін книгами із Державною бібліотекою ім. В. Леніна в Москві: в замін «Народовіщання» (Почаїв, друкарня Лаври, 1768) ми отримали перше московське видання Граматики М. Смотрицького (Москва, 1648) та Арифметику Л. Магницького (Москва, 1703).

Але найбільша кількість книг надійшла до колекції з обмінно-резервних фондів великих бібліотек: Державної бібліотеки ім. В. І. Леніна (Москва), Державної публічної бібліотеки ім. Салтикова-Щедріна (С.-Петербург), Державної бібліотеки АН УРСР (Київ), Державної історичної бібліотеки УРСР (Київ), Державної бібліотеки АН УРСР ім. Стефаніка (Львів), бібліотеки Львівського державного університету та ін., в результаті роботи в них автора статті та тодішнього зав. відділом історії заповідника Позіховського О. Л.

З Державної публічної бібліотеки (С.-Петербург) у 1987-89 роках ми отримали ряд західно-європейських видань ХVІІ століття, підбірку мініатюрних книг ХІХ ст., твори Ф. Прокоповича, видані в Москві і С.-Петербурзі латинською мовою в ХVІІ столітті, так звані російські «гражданські» видання ХVІІІ століття. У 1988-89 роках з Державної бібліотеки ім. Леніна було передано ряд російських «гражданських» книг, в тому числі знамениту Граматику М. Ломоносова (Москва, 1755), українські видання 1920-30 років українських радянських видавництв у Харкові та Києві, львівських видавництв 1920-х років, книги по ліквідації неграмотності серед неписьменних, тощо. Державна бібліотека імені Леніна була єдиною в СРСР бібліотекою, в обмінно-резервному фонді якої були кириличні стародруки. В цьому фонді нами було відібрано ряд російських та віленських видань ХVІ-ХVІІ століть, в тому числі книги волинянина О. Радишевського, але цей фонд довго був на звірці і книги з нього не видавались, а після розвалу СРСР отримання їх стало неможливим.

Бібліотека АН УРСР у Києві прогягом 1988-89 років передала до колекції українські світські видання кінця ХVІІІ-ХІХ століть друкарень Миколаєва, Одеси, Києва, Львова, українські видання періоду Великої Вітчизняної війни тощо.

Особливо хочеться відмітити Державну історичну бібліотеку УРСР, з якої до нашої колекції надійшла значна кількість західно-

європейських видань XVII-XVIII століть. Завдяки особистим контактам О. Л. Позіховського (тоді – зав. відділом книги), який надавав працівникам бібліотеки науково-методичну допомогу по атрибуції західноєвропейських стародруків, ми отримали у 1994 році велику кількість книг з екслібрисами Острозького єзуїтського колегіуму. Екслібриси написано у 20-40 роках XVII століття. В основному це богословська література: твори знаменитого бельгійського єзуїта Франциска Суареца «Дві частини загального богослов'я» (Ліон, 1621), «Моральність та призначення релігії» (Майнц, 1625), твір іспанського єзуїта Родеріко Аріагі «Наукове пояснення теології» (Антверпен, 1655) та ін. Остання книга надрукована в друкарні Плантена-Моретуса і є рідкісним виданням. Серед інших книг колегіуму слід згадати друге, прижиттєве видання твору італійського філософа та публіциста Томмазо Кампанелі «Універсальна філософія або метафізика» (Париж, 1638). Деякі книги переплетені Острозькими інтролігаторами і мають суперекслібриси Анни-Алоїзи Ходкевич та князя Заславських. Велика кількість книг з Острозького єзуїтського колегіуму зберігається нині у фондах Центральної наукової бібліотеки АН України ім. Вернадського, серед них дві інкунабули – «Перлина поетики» Альбрехта фон Ейба (Нюрнберг, 1472) та «Трагедії» – знаменитого римського філософа, стоїка та драматурга Луція Сенеки (Венеція, 1493).¹⁰

Зусиллями автора статті та Позіховського О. Л., завдяки директору Львівського державного історичного архіву О. Я. Мацюку з архіву до музею була повернута підбірка рукописних книг XVI-XVIII століть, в складі якої значна кількість нотних Ірмолоїв з бібліотеки братства імені кн. Острозьких. Частина книг з бібліотеки братств нині зберігається у фондах Волинського обласного краєзнавчого музею, і ми не втрачаємо надію на те, що в майбутньому вона буде повернута до рідного музею.

Ще одним шляхом поповнення фондової збірки став перегляд книг наукової бібліотеки Державного історико-культурного заповідника м.Острога, який було проведено у кілька етапів: у 1986-87 роках, у середині 1990-х років, а також у кінці 2003 року, в результаті чого до основного музейного фонду було переведено кілька сотень книг. Серед них ряд західно-європейських стародруків XVIII ст., твори російських класиків, видані у 1880-90-х роках, в тому числі прижиттєві видання О. Толстого, Н. Некрасова, Д. Григоровича, В. Короленка, украйніка кінця XIX – поч. XX ст.ст. тощо.

Проте наша книжкова збірка не тільки поповнювалась. Протягом 1989-91 років, у три етапи, було повернуто до св. Богоявленського собору кілька десятків богословських і богослужбових видань Московської та Санкт-Петербурзької синодальних друкарень поч. XX ст.

На сьогодні книжкова колекція музею книги в Острозі нараховує більше 3 тисяч екземплярів. З них біля сотні рукописів XVI – поч. XX століть, більше 300 кирилических стародруків Острозької, Дерманської, Львівських братської та Сльозківської друкарень, Унівської, Почаївської, Київської лаврської, Чернігівської, Новгород-Сіверської друкарень, Московської, Санкт-Петербурзької, Віленської, ряду білоруських друкарень, більше тисячі західно-європейських видань

друкарень Німеччини, Франції, Італії, Нідерландів, Англії, Австрії, Швейцарії, Польщі, Чехії і т.д.¹¹

Нині в силу багатьох об'єктивних причин і обставин книжкова колекція практично не комплектується. За останні роки до збірки не надійшло жодного стародруку, а все поповнення звелось до кількох десятків сучасних видань букварів та книг з автографами, подарованих авторами.

В колекції закладено потужний науковий на науково-освітній потенціал, вона дає велику віддачу, на її основі постійно створюються нові виставки. Доречно згадати спільні з Волинських і Рівненським обласними краєзнавчими музеями проекти: «Біблія у світовій книжковій спадщині», «Найперша книга» (по колекції букварів), в перспективі – спільна з лучанами виставка по колекції польських стародруків, ще ряд інших проектів.

Примітки

1. Окоемов И., Тучемский М. Деятельность Братства имени князей Острожских, под покровом преподобного князя Феодора, за первый год его существования (1909-11 августа – 1910 г.) // Волинские епархиальные ведомости. – 1910. – № 50. – С. 928.
2. Вк. праця. – С. 928.
3. Систематический каталог Библиотеки Братства им. князей Острожских. – Фонди ОДІКЗ. – КН-26984.
4. М. Струменский. Из Острожской старины. – Сергиев Посад: 1916. – С. 19.
5. М. Струменский. Вк. праця. – С. 17.
6. Хведась А. Пропаганда і популяризація пам'яток книжкової писемності в музейних установах краю (кінець ХІХ – до 80-х років ХХ ст.) // Остріг на порозі 900-річчя. Матеріали І-ІІІ науково-краєзнавчих конференцій (1990-1992 рр.). Частина друга. – Острог: 1993. – С. 93.
7. Чернетка наказу Острозького ревкому про призначення Й. В. Новицького головою Острозького повітового комітету по охороні пам'яток мистецтва та старовини, від 18. VI. 1919 р. – Фонди ОДІКЗ. – КН-3837.
8. Опись книг и других вещей, разрешенных Острожским уездн. революц. комитетом 19 июля 1919 г. по взятию в библиотеку Острожского исторического музея. – Фонди ОДІКЗ. – КН-3831.
9. Хведась А. Вк. праця. – С. 94.
10. Каталог інкубанул. Уклад Б. Зданевич. – К.: Наукова думка. – С. 69, 151.
11. Позіховська С. Музей книги та друкарства в Острозі // Острозька Академія ХVІ-ХVІІ ст. Енциклопедичне видання. – Острог, 1997. – С. 98-99.